

VADON LEHEL

JOHN SMITH MAGYARORSZÁGON

ABSTRACT: (**John Smith in Hungary**) The first documents of American-Hungarian relations, written at the very beginning of the history of American literature, can be found in the books of the legendary John Smith. The colourful renaissance adventurer and explorer, the founder of the first American colony of Virginia, the "father" of American literature writes in his adventurous, autobiographical and historical work entitled The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith in a graphical detail about the years 1601 and 1602 which he spent in Hungary and Transylvania, where he served as explosives expert in the Austrian Imperial Army. He fought against the Turks in the battle of Felsőlendva in 1601 and he also took part in the recapture of Székesfehérvár and the siege of Nagykanizsa. In Transylvania he joined Zsigmond Bathori's army and was awarded a letter patent of nobility by the ruler of the country for the bravery he showed in the battle of Torocko. The authenticity of the title of nobility, as well as some details of his adventures in Hungary were questioned by historians.

This paper surveys the dispute that surrounds the person and Hungarian adventures of Captain John Smith, and with a wealth of sources basing his arguments on the most recent results of research, he tries to prove the authenticity of the life-work of Smith. The author also writes about his Hungarian literary reception.

Az amerikai--magyar kapcsolatok első dokumentumai az amerikai irodalom történetének legkezdetén, a legendás hírű John Smith (1580-1631) kapitány könyveiben olvashatók, amelyek a 17. századi déli gyarmatok szellemi életének maradandó értékű, gazdag útleíró irodalmához tartoznak. A színes reneszánsz kalandor és felfedező, az első amerikai gyarmat, Virginia alapítója, az amerikai irodalom "ősapja"¹ -- akinek az A Map of Virginia with a Description of the Country (1612) ("Virginia térképe és az ország leírása") és az A Description of New England: or the Observations and Discoveri-

es of Captain John Smith... (1616) ("New England leírása: vagy John Smith kapitány megfigyelései és felfedezései") című művei a legnépszerűbbek voltak a gyarmati korszakban -- a The True Travels, Adventures and Observations of Captaine John Smith in Europe, Asia, Africa, and America, from... 1593 to 1629... (1630) (John Smith kapitány igaz utazásai, kalandjai és megfigyelései, 1980) című kalandos önéletrajzi, történeti könyvében részletesen és szemléletesen írt az 1601-1602-es, Magyarországon és Erdélyben töltött éveiről, amikor mint tüzserész szolgált az osztrák császári hadseregben, harcolt az 1601-es felsőlendvai csatában a törökök ellen, részt vett Székesfehérvár visszafoglalásában és Nagykanizsa ostromában. Erdélyben csatlakozott Báthori Zsigmond seregéhez és a torockói csatában tanúsított vitézségéért a fejedelemtől címeres levelet kapott. Nemesi levelének hitelességét, éppúgy mint magyarországi kalandozásának egyes részleteit, a történészek kétségbe vonták.²

John Smith magyarországi tetteiről elsőként BÖLÖNI Farkas Sándor az 1832-ben írt és 1834-ben kiadott Utazás Észak-Amerikában című útikönyvében a következőképpen tudósított: "A virginiai státságban tett ezen rövid utunk eszembe juttatta, hogy ezen státság hajdoni egyik alapítója Magyarország történeteiben is jelessé tette magát. Eszembe jutott a hős, a lovagérmű, romános s annyi viszontagságon keresztülment kapitány Smith, ki Székesfehérvárnál oly vitézül viselte magát, ki Erdélyt kétszer utazta bé, s Báthori Zsigmond erdélyi nemességgel tisztelte meg."³ BÖLÖNI Farkas a korabeli amerikai források és a helyszínen hallott legendás történetek alapján mutatta be Smith kapitány "azon vonásait, melyek a magyar hazában mentek véghez".

Az amerikai történészeket nemigen érdekelték Smith kapitány európai, mégkevésbé magyarországi kalandjai. Az emlékiratok magyar vonatkozásaival először a szabadságharc bukása után Kossuthtal az USA-ba emigrált PULSZKY Ferenc foglalkozott 1858-ban. Csak általánosságban vizsgálta Smith történeteit és azokat szavahihetőnek találta. PULSZKY véleményét fogadta el J.B. PALFREY amerikai történész, amikor az 1858-ban kiadott History of New England ("New England története") című könyvében⁴ a délkeleteurópai történetbe illeszthetőnek és valószínűnek tartotta John Smith magyarországi tartózkodását és kalandjait.

John Smithszel kapcsolatos magyar vonatkozású írásos dokumentum emlí-

tése SIMONYI Ernő⁵ nevéhez fűződik, aki a Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521--1717 (Pest, 1859) című munkájában megírta, hogy a British Museumban folytatott kutatásai közben, a Harley-féle kéziratgyűjteményben Báthori Zsigmond egy latin nyelvű adománylevelére talált, amelyben a fejedelem egy John Smith nevű angolnak megengedte, hogy címerébe három török fejet fölvehessen annak emlékére, hogy három török harcost párbajban lekaszabolt. SIMONYI Ernő a hős egyéniségét nem kutatta fel, személyiségét a számtalan John Smith nevű angol ember között nem azonosította.

Az első európai kutató az Angliában élő magyar történészbúvár, KROPF Lajos⁶ volt, aki a The True Travels magyar vonatkozásait megvizsgálta, miután barátja, Mr. Coote, a British Museum munkatársa John Smitht Virginia kormányzójával, New England névadójával és admirálisával azonosította. KROPF kutatásainak eredményeit 1888-ban a Turulban⁷, a Magyar Heraldikai Társaság folyóiratában hozta először nyilvánosságra. Közölte a vitatott, az angol Herald's College hivatalos hitelesítésével készített, a londoni College of Armsban mindmáig megtekinthető erdélyi fejedelmi adománylevel másolatát. Irónikus-gunyoros írásában, "Háry János angol druszájának" nevezte Smith kapitányt, kétségbe vonta az adománylevel hitelességét, megkérdőjelezte szavahihetőségét, és végső következtetésében történelmi tényekkel próbálta cáfolni magyarországi tartózkodásának és cselekedeteinek valószerűségét. Véleménye szerint Smith írása csupán történelmi regény, amelynek adatait az író más, egykorú munkákból merítette⁸, ezért semmiképpen nem lehet történelmi dokumentumnak tekinteni. KROPF cikkét 1890-ben az angliai Notes and Queries című folyóiratban is közölte.⁹ A magyar történész véleménye és tekintélye hosszú időre megkérdőjelezte Smith írásainak hitelét.

SZERB Antal az 1940-ben megjelent tanulmányában¹⁰ John Smith nevével fémjelezte az amerikai irodalomtörténet kezdetét, aki félig történelmi, félig önéletrajzi írásaiban a történelmi neveket és eseményeket romantikus és fiktív elemekkel vegyítve gazdagította, és egyfajta történetíró-krónikásként elégítette ki a 17. század amerikájának irodalmi ízlését és igényét. SZERB Antal John Smith magyarországi és erdélyi útját és kapcsolatait követte nyomon a The True Travels alapján. Próbálta megfejteni a történelmileg és földrajzilag nehezen azonosítható eseményeket és helyeket, és felsorolta azokat az epizódokat és kalandokat, amelyeknek igaz volta, vagy tör-

ténelmi valószínűsége nem bizonyítható, vagy aligha képzelhető el. Bár Smith könyvének számos része gyanakvással töltötte el, SZERB Antal mégis visszautasította KROPF szigorú és túlzott kritikáját és nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a nagy kalandor és krónikás valóban eljuthatott Magyarországra. Az emlékiratok forráskritikájával azonban érdemben nem foglalkozott.

A KROPF Lajos tanulmánya következtében kialakult hamis Smith képet, amely csupán kalandor hazudozónak bélyegezte az író, POLÁNYI Laura¹¹, az USA-ba emigrált történész, alapos kutatómunkával és logikus, elmés és gyakran szellemes hipotéziseivel, újraértékelt. Tudományosan megalapozott és pontosan dokumentált dolgozatában¹² végigkísérte a Smith kapitányról másfél évszázad alatt kialakult, gyakran ellentmondó nézeteket. Különösen éles kritikában részesítette Kropf gyakran szubjektív ítélezését, aki a csak dokumentumokkal és tényekkel bizonyítható igazságelvnek állandó hangsúlyozása ellenére sem "ásott elég mélyre a korabeli forrásokban"¹³. POLÁNYI felhasználta a korabeli tudósításokat és a legújabb történelmi kutatások eredményeit¹⁴, -- a KROPF vizsgálatait óta kiadott forrásokat, a bécsi és stájerországi levéltárak iratait -- és összevetette azokat Smith magyar és erdélyi vonatkozású írásaival. Pontos adatokkal alátámasztott érvei meggyőzően igazolják azt az állítást, hogy a The True Travels írója szentánúja volt a magyarországi történelmi eseményeknek és részese lehetett a mesébe illő kalandoknak. Munkája nyomán Smith első olvasásra valóban valószínűtlenül hanzgó elbeszélésének magvát, mondanivalójának lényegét beilleszthetjük a 15 éves török háború eseményláncolatának tényleges történelmi helyzetébe, s ezzel a szerző nemcsak az emlékirat írójának szavahihetőségét állította helyre, hanem egy új forrást is ajándékozott a magyar történelemnek¹⁵.

POLÁNYI Laura nemcsak John Smith magyar kapcsolatainak kutatásában ért el jelentős eredményeket. 1957-ben, Jamestown alapításának 350. évfordulójára, angolra fordította az angol tudós lelkész, Henry Wharton 1685-ben írt latin kéziratát, amely mind a mai napig megbízható és a legrészletesebb Smithről készített életrajzi írás¹⁶. Az 1959-es Jamestowni Fesztiválra megjelent fordításával és gondos bevezető tanulmányával¹⁷ POLÁNYI ismét a tudományos vizsgálódás felé irányította a kutatók figyelmét mind az Egyesült Államokban, mind Európában.

Mivel a Smith-vitában perdöntő bizonyíték mind a mai napig nem került napvilágra, a kérdést nem tekinthetjük végleg lezártnak. Míg a történettudomány csupán forrásokban bízó, az emberi gyarlóságot meg nem bocsátó, szigorú képviselői ma is visszautasítják Smith szavahihetőségét¹⁸, addig művei kritikai kiadásának tudós gondozói és az amerikai kutatók igyekeznek meggyőző érvekkel írásainak hitelét bizonyítani. A kutatások jelenlegi eredményei alapján az igazságot valahol középúton kell keresnünk, és mindinkább azoknak kell igazat adnunk, akik elvetik Smith életművének valószínűtlenül színes részleteit, de valónak ismerik el annak fő elemeit, alapvető adatait, gyakorlatias szelleméből származó megfigyeléseit.¹⁹ Hasonló a véleménye az angol-amerikai történetírás egyik kiváló képviselőjének Westley Frank Cravennek, aki így fogalmazza meg véleményét Smith írásainak történelmi értékéről: "Bár eltúlozza a maga szerepét, el kell ismerni, hogy művei sok megbízható információt tartalmaznak, ő maga pedig igazán bátor és erőteljes egyéniség. Nézetei... a források mai gondos vizsgálata tükrében is nagyjából helyesnek bizonyulnak."²⁰

A történetíró-krónikás John Smitht nemcsak a történettudomány, hanem az irodalomtörténet is magáénak vallja. Teheti ezt annál is inkább, mivel korában a történetírás, a személyes eseménybeszámoló és a szépirodalom közötti határvonalat még nem lehetett pontosan megvonni. Smith érdekes egyénisége és sokszínű írásai azt a korszakot idézik, amely időben a reneszánsz és a felvilágosodás, térben pedig az Ó- és az Újvilág között teremtett kapcsolatot. Nem csupán történetíró, hanem író is, aki a történelmi, földrajzi és természetrajzi leírásai mellett legszívesebben saját tetteiről, felfedezőútjairól, kalózkalandjairól és indiánélményeiről tudósított /A Description of New England, The Generall Historie of Virginia, New England, and The Summer Isles, (1624) ("Virginia, New England és a Nyári Szigetek általános leírása"). Tudatosan szolgálta ki a nagyközönség igényét és érdeklődését tengerészeti kézikönyvében /An Accidence, or The Pathway to Experience Necessary for all young Seamen, (1626), ("Nélkülözhetetlen alapgondolatok fiatal tengerészek részére")/ és kora olvasóinak a szórakoztató és a kalandos irodalom iránt fokozódó ízlését (The True Travels). Az Újvilágba csábító írásai a propagandafüzetek iskolapéldái.

Smith könyvei, a kezdeti tartózkodó fogadtatás után, a 17. és a 18. században igen népszerűek voltak, lefordították azokat holland és német nyelv-

re. A függetlenségi háború után Smith a nemzet és a legendák hőse, a honalapító szimbóluma lett.

A magyar könyvkiadás súlyos mulasztása, hogy az első jelentős amerikai író műveit, amelyekben értékes magyar vonatkozású írások is vannak, nem juttatta el a magyar olvasókhöz. Mind a mai napig John Smith könyveiből csupán egyetlen válogatás, a John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631, olvasható magyar fordításban, az is romániai kiadó gondozásában jelent meg 1980-ban.²¹

A magyar irodalomtörténetet és kritikát sem igen érdekelte John Smith életműve. SZERB Antalon kívül csupán ketten emlékeztek meg róla. ORSZÁGH László a 17. századi déli gyarmatok "egyetlen maradandó értékű egyéniségének" helyét egy rövid oldalban határozta meg az amerikai irodalomtörténetben.²² KREIZOI Sarolta a sokat vitatott életműről és Smith írói szemléletéről és stílusáról helyesen állapította meg: "...hiányzik belőle a valódi és ál-alázat; írásaiban egyre növekvő önérzet jelentkezik. Erre minden alapja megvolt: a legkitűnőbb stiliszta az összes krónikás között. Az írás John Smith számára nem személytelen cselekedet, információ-szolgáltatás volt. Kívánta a sikert, az egyéni teljesítményt: a reneszánsz képviselője. Írói tudatosság és fokozatos fejlődés jellemző rá: a kalandos felfedezés részleteitől eljutott a letelepülők és amerika őslakossága életének leírásáig, végül pedig a történeti analízisig."²³

J E G Y Z E T E K

1. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Az amerikai irodalom története. Budapest, Gondolat, 1967. 13.
2. J. G. PALFREY: History of New England. Boston, 1858. 90-93.
-- J. G. PALFREY: A Compendious History of New England. Boston, 1883. 15. -- LEWIS L. KROPF (KROPF LAJOS): "Captain John Smith of Virginia." Notes and Queries, 1890. IX. 7th series 1-2. 41-43. 102-104. 161-162. 223-224. 281-282. -- ALBERT BUSHNELL HART: "American Historical Liars." Harper's Magazine, 1915. 727. -- K. B. MURDOCK: Colonial Historians. In: J. MACY: American Writers on American Literature. New York, 1931. 5.
3. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1975. 275.
4. J. G. PALFREY: History of New England. Boston, 1858. Pulszky Ferenc személyes beszélgetések folyamán győzte meg az amerikai történészt John Smith magyar vonatkozásaival kapcsolatos állításairól. Palfrey Pulszky iránti bizalmát Charles Deane 1859-ben kiadott könyve rendítette meg (CHARLES DEANE, ed.: A Discourse of Virginia, by Edward M. Wingfield the first President of the Colony. Boston, 1859.), melynek következtében módosította álláspontját: John Smith délkeleteurópai történeteit valószínűtlennek ítélte, Pulszky nevét pedig törölte könyve második kiadásának mind a hivatkozások jegyzékéből, mind a bevezetőből. Vö. J. G. PALFREY: A Compendious History of New England. Boston, 1883.
5. SIMONYI ERNŐ (1821-1882). Politikus, történetíró. Nemzetőr, majd gerillacsapat szervezője 1849-ben. Hamburgban, Párizsban és Londonban élt emigrációban. Londonban a magyar vonatkozású történeti iratok felkutatásával foglalkozott. A magyar-angol kapcsolatok első kutatója.

6. KROPF LAJOS (1852-1939). Történész, munkásságának és idejének nagy részét az angol-magyar történeti kapcsolatok részleteinek felkutatására fordította. Feltárta a British Museum régi magyar anyagát és ismertette a kéziratos anyagát. Sok forrásértékű tanulmányt közölt rangos magyar, angol, francia és német folyóiratokban. -- Irod.: PIVÁNY JENŐ: "Egy külföldi magyar tudós halála." Magyar Nemzet, 1939. II. évf. 147. sz. 5. -- ANGYAL DÁVID: Emlékezések. London, 1971. -- A Pallas Nagy Lexikona, Budapest, Pallas, 1895. XI. köt. 77. -- SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Írók élete és munkái. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadó-vállalata, 1900. VII. köt. 335-337. -- Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. III. köt. 446.
7. KROPF LAJOS: "Captain John Smith." Turul, 1888. VI. 164-168.
8. KROPF LAJOS feltételezése szerint John Smith Richard Knolles könyvéből kölcsönözte adatait. Vö. RICHARD KNOLLES : The Generall Historie of the Turkes. London, 1621.
9. LEWIS L. KROPF: "Captain John Smith of Virginia." Notes and Queries. 1890. IX. 7th series, 1-2, 41-43. 102-104. 161-162. 223-224. 281-282.
10. ANTHONY SZERB: "Captain John Smith in Transylvania." The Hungarian Quarterly, 1940. Vol. VI. No. 4. 734-741. -- Klny.: ANTHONY SZERB: Captain John Smith in Transylvania. Budapest, Society of the Hungarian Quarterly, 1941. 1-8.
11. POLÁNYI LAURA (Striker Sándorné) (1882-1959). Történész. Anyja az irodalmi szalonjáról ismert "Cecil mama", testvérei Mihály, neves szociológus és filozófus, Károly, nemzetközileg ismert gazdaságtörténész, szociálfilozófus és társadalompolitikus, Károlyi Mihály egyik leghívebb politikai barátja, a New York-i Columbia Egyetem professzora, a modern magyar irodalom amerikai népszerűsítője, Szabó Ervin unokatestvére. Polányi Laura a budapesti egyetemen történelemből bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Részt vett az SZDP munkájában. Berlinbe, Moszkvába, majd Bécsbe költözött, 1939-ben emigrált

az USA-ba.

12. LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith's Hungary and Transylvania." In: BRADFORD SMITH: Captain John Smith. Philadelphia-New York, 1953. 311-342. -- Lásd még: LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith in Seventeenth-Century Literature." In: HENRY WARTON: The Life of John Smith English Soldier. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1957. 3-31.
13. Uo. 312.
14. SZILÁGYI SÁNDOR: Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Budapest, 1857-1915. 3. köt. -- Documents concernant la Transylvanie, la Moldavie et la Vallachie. Bukarest, 1929-1939. 6-7. köt. -- THEODORE DE BRY: Pannoniae Historica Chronologica. Frankfurt, 1596. -- RICHARD KNOLLES: The Generall Historie of the Turkes. London 1621. -- SZAMOS-KÖZY ISTVÁN: "Notes historiques, 1566-1608." In: Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, 21. köt. 28-30. -- BENDA, C.: "Relations politiques entre la Principauté Transylvanie, la Moldavie et la Vallachie." Revue d'histoire comparée. Paris, 1943. -- Cambridge Modern History. Cambridge, 1907. "The Empire under Rudolf II." III. 696-735. -- M. DEPNER: Das Fuerstentum Siebenbuergen im Kampf gegen Habsburg. Stuttgart, 1938. -- MAKKAI, L.: Histoire de Transylvanie. Budapest-Paris, 1946. -- HÓMAN BÁLINT-SZEKFÚ GYULA: Magyar történet. IV. köt. A tizenhatodik század. Budapest 194?. VERESS, A.: Bibliografia Romana-Ungara. Les Romains dans la littérature Hongroise. Les Hongrois dans la littérature Romaine. 1. köt. (1475-1780). Bucuresti, 1931.
15. BENDA KÁLMÁN: Bradford Smith: Captain John Smith. His Life and Legend. (Philadelphia-New York, 1953. 309. Függelékben: POLÁNYI STRIKER LAURA: "Captain John Smith's Hungary and Transylvania." 311-347.) Századok, 1954. 88. évf. 4. sz. 708-709. -- A történész Benda Kálmán "módszeres és tudományos", "részletes kritikai elemzésnek" értékelte Polányi Laura munkáját, amely a Kropf által fölvetett kétségek legnagyobb részét elosztatja.

16. HENRY WHARTON: The Life of John Smith English Soldier. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1957.
17. LAURA POLANYI STRIKER: "Captain John Smith in Seventeenth-Century Literature." In: HENRY WHARTON: i.m., 3-31.
18. Vö. PAUL CERNOVODEANU-MARIA HOLBAN: Calatori straini despre Tarile Romane. Bucuresti, 1972. Vol. IV. 513-514. A mai román történészek alaposan megtépzák John Smith írásainak hitelét, bizonyítási eljárásuk azonban történelmietlen, csupán átveszik korábbi történészek saját koncepciójukat kiszolgáló érveit, amelyek jelen pillanatban ugyanúgy nem bizonyíthatók, mint az ellenkezőjük. Sokkal óvatosabban fogalmaz s az igazsághoz közelebb áll: C. CUTEAN ÉVA: "Bevezetés." In: John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean Éva, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. 5-33. 291-298.
19. Vö. C. CUTEAN ÉVA: i.m., 28.
20. WESLEY FRANK CRAVEN: Dissolution of the Virginia Company. New York, 1932.
21. John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580-1631. Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean Éva. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.
22. ORSZÁGH LÁSZLÓ: i.m., 15.
23. KRETZOI MIKLÓSNÉ: Az amerikai irodalom kezdetei 1607-1750. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 134.